

PROF. ALAIN DUCELLIER (TOULOUSE)

SHQIPTARËT DHE HAPËSIRAT E BRENDSHME TË BALLKANIT NË FUND TË MESJETËS

Dihet që katastrofa e 1204-ës preku një perandori në të cilën kishte filluar mirë shpërbërja territoriale, veçanërisht në skajet e saj ballkanike. Tri bashkësi shfaqën një fuqi në rritje: bullgarët, serbët, shqiptarët, ndërmjet të cilëve kufijtë mbetën ende të papërcaktuar, por që paraqesin tri stade të ndryshme zhvillimi drejt pavarësisë politike dhe individualizimit kulturor.

Përsa i përket Shqipërisë, individualizimi i saj është mjaft real, por ajo nuk i ka prishur me të vërtetë marrëdhëniet me Bizantin, edhe pse duhet marrë parasysh që, qysh rreth vitit 1190, dinastët e Arbanonit, Progoni dhe djemtë e tij, Dhimitri e Gjini, me seli në Krujë, gëzonin një autonomi shumë të gjerë në kuadrin e perandorisë: por Progoni mbajti vetëm titullin e arkondit, që flet për vazhdimin e lidhjeve me perandorinë, si edhe titulli panhypersebast që mban Dhimitri në fillim të shek. XIII është simbol i vërtetë i përkatesisë në botën bizantine¹. Por kjo nuk pengon që mbishkrimi i parë që përmend sundimtarët Progon e Dhimitër dhe që vjen nga Gëziqi, në prapatokë të qytetit të Lezhës, të jetë skalitur në latinisht. Ai i quan ata judices (gjykatës) dhe nënvizon varësinë e tyre nga princërit e Zetës, Vladin e Gjergj, provë kjo e ndikimeve politike e kulturore që konvergonin atëherë në Arbanon².

Mbi këtë bazë, duke lënë mënjanë polemika të kota, është me vend të pyetet se cila ishte deri në shek. XV ajo që ne do ta quajmë “hapësira tokësore e shqiptarëve”, e cila nuk duhet ngatërruar në asnjë mënyrë me hapësirën që iu njoh atyre politikisht, pasi, nëse lëmë mënjanë historinë tepër të shkurtër të Arbanonit, ky “koncesion”, që ishte fare elementar, iu bë atyre vetëm në vitin 1918.

Ne mund të mendojmë se Arbanoni, apo Rabani, siç shfaqet në “Jetën e Stefan Nemanjës”, është një trevë pa dalje në det edhe pse brigjet epirote, qofshin ato të sunduara nga bizantinët apo nga serbët, janë në shumicë të populluara nga shqiptarë, ashtu si viset malore në lindje të liqenit të Shkodrës, Polati i dokumenteve latine (Pilot në sllavisht), zonë e fituar nga kisha katolike nga shek. XII, pjesët e ulëta të së cilës banohen gjithnjë e më tepër nga shqiptarë, ashtu si dhe Dardania e dikurshme, Kosova e sotme, e lidhur me Shqipërinë në mënyrë të natyrshme nga sistemi lumor i Drinit dhe tepër larg epiqendrave serbe të Rashkës e të Zetës.

Edhe pse po dukej sikur serbët po e konkretizonin aleancën e tyre me Epirin, sidomos pas ardhjes në fuqi të Stefan Radosllavit më 1228, kur kisha e tyre u vu përkohësisht në varësi të kryepeshkopit të fuqishëm të Ohrit, Dhimitër Komatjanajt, i cili shpagohej kështu për sfidën e vitit 1219, ekspansioni epirot i dëmtonte gjithësesi ambiciet serbe. Ashtu si dhe ato të bullgarëve, ambiciet serbe dominoheshin nga ëndrra për të dalë një ditë në brigjet e Egjeut dhe të Adriatikut. Pak a shumë në kohën e kurorëzimit të tij, Stefani i Kurorëzuar aneksoi krahinën e Pejës, objekt sherri deri në ditët e sotme, por pa mundur akoma të vendosin sundimin e tyre në gjithë Kosovën e sotme, ku mbizotëronte qysh në kohët e vjetra një popullsi ilire-shqiptare⁴. Ky term duhet pranuar sidoqoftë me marrëveshje, sepse, pavarësisht nga dëshmitë arkeologjike

të zbuluara këto tridhjetë vjetët e fundit, ne nga ana jonë nuk mendojmë se mund të mbrohet teza e vazhdimësisë së pastër e të thjeshtë ndërmjet ilirëve e shqiptarëve. Gjuhëtari i shquar Eqrem Çabej kishte mbi këtë problem një vizion të arsyeshëm. Sipas tij, shekuj të tërë akulturimi iliro-grek e më vonë romano-ilir kishin krijuar në hapësirat shqiptare, përfshirë Kosovën, një popullsi që evoluonte drejt një përzierje gjuhësore e kulturore, nga e cila ilirizmi sigurisht nuk u përjashtua, por që s'do të ishte e saktë të lidhej me një farefisni krejt të pastër ndërmjet ilirëve dhe proto-shqiptarëve⁵, gjë që, më së fundi, u pranua edhe nga disa historianë serbë pa paragjykimë, vetëm pak para shthurjes së Jugosllavisë. Kjo është një meritë e tyre, pasi një tezë e tillë pranon, në kundërshtim me gjithë ato pohime thjesht propagandistike, se Kosova, ashtu si dhe vetë Shqipëria, nuk ka pushuar asnjëherë së qeni e banuar nga një popullsi, e cila, si çdo popullsi tjetër, njohu nëpër shekuj një evolucion të qartë e të thellë, që më vonë vetëm sa u modifikua nga dyndja sllave⁶.

I mbërthyer midis pranisë veneciane në bregdet, prej nga ku kryepeshkopata katolike e Tivarit u përpoq të shtrihej drejt brendësisë ndikimin e katolicizmit, i cili, po e përsërisim, nuk konsiderohej aspak i papajtueshëm me besimin tradicional ortodoks⁷, midis pranisë së një Serbie në ekspansion të plotë⁸ dhe princave epirotë, që e shtynin nga të gjitha anët drejt

brendësisë, Arbanoni i vogël, me qendër Krujën, nuk mund të bënte ndryshe veç të pohonte lidhjen e tij me traditat kulturore ortodokse, duke pranuar varësinë nga Epiri dhe aleancën me Serbinë. Nëse nuk dihet shumë se cili qe qëndrimi i princit Gjini, djali i Progonit që vdiq më 1208, është e qartë se pasardhësi i tij, Dhimitri, e konsideronte Venedikun armikun e tij kryesor. Nga ana e saj, Republika u lidh më 3 korrik 1208 me princin Gjergj të Zetës, dhëndër i sovranit serb Stefani II, të cilit ai i bindet në mënyrë të paqëndrueshme. Një klauzolë e traktatit parashikon gjithashtu që Zeta do ta ndihmonte Venedikun në rast se princi shqiptar do të ngrinte krye kundër saj⁹. Dhimitri, që tregon këtu sensin e tij diplomatik, detyrohej të kërkonte aleatë në krahun e kundërt: nga njëra anë ai u martua me vajzën e Nemanjës dhe të Evdoksisë, Komnenën¹⁰, por nga ana tjetër ruajti marrëdhënie të shkëlqyera me Epirin, me të cilin Venediku u detyrua të nënshkruaj më 1210 një marrëveshje që, ndërsa duket se e bën Mihal Dukën një vasal të republikës, i njeh atij zotërimin e ligjshëm të krahinave që ai tashmë i kishte, nga lugina e Shkumbinit deri në Naupakt¹¹.

Konfrontimi katoliko-ortodoks, që u shfaq në formë të zbutur në shek. XII, duket se u bë më i ashpër në Shqipërinë e Veriut aty nga viti 1150. Kryepeshkopi i dëgjuar i Tivarit, Xhovani di Pian Karpino, duke përfitur nga dobësia sllave dhe epirote kundrejt fitoreve të Nikesë, e cila më 1252 e detyroi Mihalin II të kapitullojë duke i liruara Vataces kështjellat e Përlepit, të Velezhit e të Krujës, kryeqytet i Arbanonit, ushtroi një presion të fuqishëm mbi Shqipërinë në përpjekje për ta fituar atë me ndihmë të urdhrave fetare. Por ai u ndesh aty me metropolinë e Ohrit dhe s'mundi të tërheqë pas vetes as peshkopatat kufitare të Kunavisë e të Pultit, që ishin kthyer në ortodoksi në rrethana të errëta¹². Megjithatë përparimi i katolicizmit në vend vazhdoi të qe në progresion. Përsa i përket vetë Arbanonit, princi i tij Gulami, kur pa se Epiri s'mund të ishte më një strehë e sigurt kundër ofensivës katolike, e braktisi Mihalin II për t'u rreshtuar në anën e Nikesë¹³. Po atë vit, Vataces rikonfirmoi privilegjet e vjetra të Krujës, të cilat kjo kështjellë strategjike i kishte marrë dikur nga Manuel Komneni. Megjithatë s'mund të thuhet me siguri nëse qyteti ishte ende në duart e princit shqiptar

ose, siç ka të ngjarë, ishte aneksuar nga pushteti perandorak. Më 1282, Androniku II do ta rinovojë këtë privilegj dhe të njëjtën gjë do të bëjë Stefan Dushani më 1324¹⁴.

Mbetej të rivendoseshin lidhjet e bregdetit shqiptar me brendësinë e Ballkanit, ku shqiptarë të shumtë jetonin qysh prej kohësh të vjetra dhe ku numri i tyre rritej nga fillimi i një emigracioni në rrugë tokësore. Ndërkaq po përvijohesh një marrëveshje e rrezikshme ndërmjet Mihalit II dhe carit serb Stefan Uroshi I (1242-1276), edhe ai pretendent për kontrollin e Maqedonisë¹⁵. Vetëm më 1256 Teodori II do të mund të lirojë rrugën e Adriatikut duke pushtuar kështjellat maqedonase të humbura si dhe vetë Durrësin dhe jo më kot Bazileu krenohet për këto pushtime të reja, falë të cilave mund të kontrollonte Sofjen, Plavdivin, Velezhin, Shkupin dhe vetë Serbinë¹⁶. Në këtë mënyrë u përvijua përsëri një hapësirë e gjerë prej detit në Maqedoni, që mund të konsiderohet si shqiptare ose të paktën ku shqiptarët mbizotëronin.

Në dimrin 1256-1257, Gjergj Akropoliti, i emëruar "pretor" për të gjitha viset e pushtuara, mund të qarkullojë i pashqetësuar aty pasi ka mbledhur në Durrës krerët e Arbanonit ndërmjet të cilëve duhej të qe patjetër dhe princi Gulam që paskëtaj humb nga dokumentacioni. Në këtë mënyrë Akropoliti e aneksoi plotësisht principatën e vogël, ku u përpoq të organizojë një administratë civile, fiskale e ushtarake krejt bizantine¹⁷. Krerët e përmendur nga Akropoliti dhe që gjetkë do t'i shohim të quhen "princë", bëhen paskëtaj zotër të një Shqipërie, që nuk do të arrijë të realizojë unitetin politik të saj veçse në shekullin tonë. Ndërkaq, duke i qëndruar besnik Mihalit II, ata e udhëheqin popullin shqiptar në një kryengritje të madhe, që e ndoqi Akropolitin në Dibër, Ohër e Përlep¹⁸. Në këto krahina prania shqiptare prej asaj kohe është vazhdimisht e dëshmuar¹⁹. Por kryengritja shtrihet përtej Shqipërisë dhe Epirit ndërkohë që aleati i këtij, Serbia e Stefan Uroshit, përfiton për të çuar përparim depërtimin e saj në Maqedoninë e Mesme, ku pushton Shkupin dhe mbërrin deri në Kërçovë e Përlep²⁰.

Pushtimi anzhuin në Shqipëri nxjerr në pah më së miri aristokratizimin e vendit, mbushur me arkondë që mbajnë tituj të oborrit bizantin (ose sllavë). Një pjesë e tyre tërhiqen nga sovrani i ri, ndërsa të tjerët i qëndrojnë besnikë aleancës tradicionale me Bizantin, aq sa mjaft prej tyre çohen në internim në Pulje²¹. Por si të parët, ashtu dhe të dytët e shtypin në mënyrë të pashkrupullt fshatarësinë, që paraqitet përherë e më e çorientuar.

Pushtimi anzhuin thelloi gjithashtu hendekun midis bregdetit dhe viseve të brendshme të vendit: lidhjet transballkanike do të turbullohen deri në vendosjen e pushtetit turk në gadishull²². Prej këndej rodhi një gjendje social-politike e paëndrueshme, me shthurjen e lidhjeve të vjetra fisnore dhe fillimin aty nga fundi i shekullit i valëve të emigracionit drejt Maqedonisë e Tesalisë, që paralajmëronin flukset e mëvonshme drejt Italisë të shek.XIV e XV²³. Këto emigrime të para ndodhën në sfondin e luftërave konfuze ndërmjet Serbisë e Bizantit, derisa paqja e vitit 1299²⁴ ndërmjet dy fuqive i dha mundësi serbëve të sigurojnë gjithë Maqedoninë në jug të një vije që shtrihet poshtë Prizrenit e Lipjanit, deri në afërsi të Dibrës e të Velezhit, thuajse në portat e Përlepit e të Ohrit²⁵. Këta janë faktorë që, të gjithë së bashku, e pengojnë për shumë kohë përparimin e vendit drejt bashkimit kombëtar, që ai megjithatë e aspiron. Ndërkohë Milutini nuk përparonte vetëm në drejtim të jugut: ai kishte të shpalosur përsëri synimet e vjetra të daljes në Adriatik të të parëve të tij, duke përfutur në vdekje më 1296 e atyre që i pengonin drejtpërsëdrejti këto synime:

Despoti i Epirit Niqifor dhe sebastokratori i Tesalisë, Jani. Po atë vit, Durrësi ra në duart e tij dhe ai mundi ta mbajë atë deri më 1304²⁶.

Atë kohë marrëdhëniet feudale u shtrinë edhe te shqiptarët e rrafshanltave dhe të viseve fqinje me Maqedoninë, që deri atëherë kishin qëndruar larg ndikimeve perëndimore që karakterizojnë bregdetin, ku prej kohësh ishin shthurur format e bashkësisë dhe ishin afirmuar ndjenja të reja individualiste, që do t'i shtynë banorët e këtyre viseve të zgjedhin rrugën e detit. Më në fund, s'duhet harruar se brigjet shqiptare dhe një pjesë e mirë e Shqipërisë Perëndimore që prej shek. XII ishin prekur nga shtrirja e ritit katolik, që nuk i lejonte të konvertuarit të strehoheshin në thellësi të vendit ku sundonte ortodoksia²⁷.

Mund të mendohet se një pjesë e mirë e këtyre shqiptarëve, të përfshirë në sferën e Kishës së Romës, janë katolikë nga bregdeti deri në Kosovë, gjë që ndezi konflikte shpeshherë të ashpra. Propagandistët e kryqëzatave na i paraqesin ata si armiq të papajtueshëm të serbëve, që u kishin shkatërruar kishat dhe të etur për të derdhur gjakun e tyre nëse u vinte ndonjë sinjal nga perëndimi²⁸. Takimi i shqiptarëve dhe i sllavëve në këto treva dha shkas që të lindë legjenda e pasqyruar dhe nga Nikolas de Nikolay më 1547, sipas së cilës familja Kastrioti kishte mbajtur titullin e despotit të Serbisë, një qëndrim krejt i kundërt me qëndrimin e zakonshëm, sipas të cilit serbët kishin qenë zotërit legjitimë të Shqipërisë²⁹.

Në veri të Shqipërisë, ashtu si dhe gjetkë, aty nga fundi i shek. XIV përqendrimi i pronave përparon së tepërmi, duke shkaktuar tronditjen e strukturave të vjetra. Këtu, përgjegjëse është familja e madhe e Dukagjinëve, me pushtet në krahinën e Shkodrës e të Malit të Zi dhe që luftonte prej kohësh me Venedikun për të shtënë në dorë rrugën e vjetër të Zetës dhe doganat e saj³⁰. Trevat maqedonase dhe greke nuk janë të vetmet dalje tokësore të këtyre vendeve: sigurisht nëpërmjet luginës së Drinit mund të shtohet numri i shqiptarëve të Kosovës, me rrezikun e rënies nën sundimin serb. Por kishte edhe një rrugë tjetër, nëpërmjet maleve përgjatë Dalmacisë, ku mund të ikej për të gjetur një vend më të mirë jetese në këto brigje të njohura për qendrat e pasura dhe qytetet e begata. Arkivat e Kotorrit, e sidomos të Raguzës (Dubrovnikut), kanë pasuri të pafundme dokumentesh për lëvizjet e popullsisë që, përgjatë një trajektoreje juglindje-veriperëndim, vënë në lëvizje masa sllavësh e shqiptarësh të shpërngulur, të cilët i ofrojnë shërbimet e tyre pagesit më të mirë ndër sundimtarët e vegjël sllavë, e në radhë të parë Altomanoviçëve e sidomos Černojeviçëve, Hercogët e famshëm, emri i të cilëve i mbeti Hercegovinës³¹. Me një pozicion të përshtatshëm për të plaçkitur brigjet, këta sundimtarë përdornin për sulmet e tyre trupa sllavo-shqiptare, te të cilat të dëmtuarit nuk arrinin të dallonin nuancat etnike: në fakt qëllon të thuhet se plaçkitësit janë "sllavë ose shqiptarë"³². Paskëtaj nuk dinin më ç'të bënin me to dhe ua ofruan ato me pagesë qyteteve të bregdetit, në radhë të parë Raguzës, me prapamendimin e qartë për të vënë dorë mbi to. Republika e vogël ndodhej në atë kohë në një situatë fare të ngjashme me atë të Venedikut në kolonitë e Greqisë: tepër e varur nga krerët sllavë që zotëronin rrugët e karvaneve, ajo hyn në bisedime me ta, rekruton ndonjë sllavo-shqiptar, por përgjithësisht i refuzon ata me elegancë, sepse ajo tashmë ka boll shqiptarë në ushtrinë e saj, të paktën 500. Në fakt ajo parapëlqen t'i rekrutojë ata në zotërimet veneciane, sidomos në zonën e Tivarit e të Budvës, ku Venediku mezi pret të heqë qafe sllavo-shqiptarët e "konfederatës" së Pastroviçëve, një nga celulat e rralla sociale shqiptare që kishte mundur t'i shpëtojë feudalizmit³³,

gjë që i jep asaj garanci më të mira organizative: kështu i përgjigjet ai më 1430 princit Sandal Hraniç, që kërkonte me çdo mënyrë t'i huante të tjerë³⁴. Ky përbënte një problem të vazhdueshëm që tensiononte marrëdhëniet e Raguzës me Hercogët, sidomos nga vitet 1440, kur sundonte i gjithëpushtetshëm Stefan Vukçiq Kosaca, i cili kërcënon-te hambarin e republikës, Ultësirën e Kanalit (Konavljës), prej nga Raguzë u përpoq, përkundrazi, të dëbonte "të huajt" që vazhduan të vendoseshin aty fshehurazi rreth vitit 1469³⁵.

Në fund të fundit, qytetet e pasura bregdetare të Dalmacisë, nga Kotorri në Zadar e Kvarner, i shpëtuan dyndjes masive të malësorëve sllavo-shqiptarë, edhe pse territoret e tyre plaçkiteshin herë pas here nga inkursionet e tyre³⁶. Muret e tyre si dhe "dogana sclava" (dogana sllave), që ishte më tepër mjet kontrolli ushtarak se sa ekonomik, i mbajnë ata larg qyteteve, rreth të cilave shfaqen. Por ka dhe një tjetër lloj migrimi, i hershëm pasi dëshmohej qysh më 1320³⁷: është emigrimi i shqiptarëve, që vijnë kryesisht nga deti apo nga kufijtë e kolonive veneciane si Ulqini e Tivari, që e kërkojnë fatin e tyre në Kotorr ose në Raguzë thjesht si individë³⁸. Një skemë të tillë e rigjejmë edhe në Italinë Qendrore e në Pulje, ku emigrantët shqiptarë nuk shkaktojnë frikë, pasi ishin tashmë të akulturuar me qytetërimin e vjetër romak të Adriatikut: ata jo vetëm e njohin gjuhën latine, (pas çdo gjase të ashtuquajturën lingua franca), por janë të gjithë katolikë romanë. Ndaj atyre u jepej me lehtësi punë, veçse, kuptohet në kuadrin e ekonomive e të popullsisë të vogla, që s'mund t'u hapnin perspektiva të mëdha emigrantëve, sidomos kur Dalmacia qe goditur nga vula e dytë e emigracionit shqiptar, aty nga kapërcimi i shek.XIV-XV³⁹, sidomos duke filluar nga viti 1385, datë e inkursionit të parë turk në Shqipëri, që duket se shkaktoi një eksod.

Në botën ballkanike, në kohën e pushtimit turk e akoma më vonë, hapësira shqiptare paraqitet njëherësh tepër e gjerë e tepër e copëtuar, nëse përjashtohet Shqipëria e sotme, Kosova e një pjesë e mirë e Maqedonisë Perëndimore, ku popullsia shqiptare është tepër mazhoritare, por pa eliminuar një numër ishujsh grekë, sllavë apo latinë. Ata janë të pranishëm edhe në qytete, me gjithë masat restriktive, sociale apo siguruese siç është rasti në Kotorr, në Raguzë ose në kolonitë veneciane të Greqisë e të Moresë. Me vendosjen e pushtetit osman, që rivendosi një liri më të madhe qarkullimi në gjithë gadishullin, shqiptari, ashtu si armeni apo çifuti, bëhet një element i kudogjendshëm thujasë në të gjithë perandorinë, përfshirë Anatinë. Përgatitet kështu një situatë e re kur në Lindje lëshohet Perëndimi, i cili i obsesionuar nga shpikja e tij e shtetit-komb, nuk arrin ta kuptojë, veçse kur merr në konsideratë historinë, arsyen e ekzistencës së këtij atomizimi etnik, i cili, për njerëzit e kohëve më të vjetra dukej krejt i natyrshëm e madje i dobishëm falë vlerave që partnerët i transmetonin njëri-tjetrit.

Le të shpresojmë se zotërit e kësaj bote, që thuhet se sot është më e hapur, do ta kuptojnë që nuk ka shpëtim në Ballkan pa një marrëveshje elastike ndërmjet popujve që, prej sa e sa shekujsh, nën sa e sa mundime të huaja e secili bartës i kulturës së vet, kanë ditur të jetojnë gjithnjë së bashku në mënyrë njerëzore, domethënë me konflikte të paevitueshme, por dhe me një bashkëpunim real.

1 A.V.Solovjev, *Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios*, në: "Byzantinische Zeitschrift", XXXIV, 1934, f.304; A.Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge*, Tessalonike, 1981, f.63.

2 Dh.Shuteriqi, *Një mbishkrim i Arbërit (1190-1216)*, në: "Studime historike", 1967, 3, f.133-142; A.Ducellier, *Les Albanais du XI au XIIIe siècle. Nomades ou sédentaires?*, në: "L'Albanie entre Byzance et Venise", Variorum, London, 1987, kap.VI, f.28.

3 Spisi sv.Save, *Zitije Stefana Nemanje*, éd.V.Corovic, Belgrade-Sremski Karlovci, 1928, f.151-152; S.Cirkovic, *Les Albanais dans les sources historiques des Slaves du Sud*, në: "Iliri i Albanci", Belgrade, 1988, një vepër kurajoze që shënoi një kthesë të rëndësishme në historiografinë serbe që merret me Shqipërinë.

4 A.Ducellier, *Les Albanais ont-ils envahi le Kosovo?*, në: "L'Albanie entre Byzance et Venise", kap.X, f.3; Një shprehje e re, por disi e ndryshme, e vizionit serb mbi popullsinë e Kosovës, gjendet te: M.Garashanin, *Zakljucna razmatranja*, konkluzione të përgjithshme të veprës kolektive të cituar, "Iliri i Albanci", f.361-367 për qëndrimin shqiptar mbi problemin, shih: *Shqiptarët dhe trojet e tyre*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Tiranë, 1982, e në veçanti artikullin e S.Gashit, *Prania e etnosit shqiptar në Kosovë gjatë shek.XIII-XIV*, f.223-238. Shih gjithashtu veprën kolektive: *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, Tiranë, 1990, ku, përveç punimeve moderne janë ribotuar edhe artikuj shumë të vjetër të K.Jireçekut dhe të M.Shuffajt.

5 Ndër punimet e shumta të Eqrem Çabejt, po mjaftohemi të përmendim sintezën kurajoze të bërë prej tij më 1971 mbi temën: *Ilirishtja dhe shqipja*, në: "Les Illyriens et la Genèse des Albanais", Tiranë, 1971, f.41-54.

6 Është me interes të shihet në këtë kontekst, për të matur evolucionin e shkollës jugosllave pas vitit 1985, vëllimi: "Iliri i Albanci", Beograd, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Naucni Skupovi, knj.XXXIX, Odeljenje istorijskih Nauka, knj.10, Beograd, 1988 dhe sidomos artikullin e S.Cirkoviqit, *Albanci i ogledalu juznolovenskih izvora*, f.323-340, e sidomos f.324-327 (me një përkthim në frëngjisht).

7 Prej vitit 1187, peshkopata e Krujës duket se kaloi në katolicizëm, A.Ducellier, *Aux frontières de la Romanité et de l'Orthodoxie au Moyen Age: Le cas de l'Albanie*, në: "L'Albanie entre Byzance et Venise", Variorum Reprints, London, 1987, kap.XI, f.3-4; S.Cirkovic, *Les Albanais...*, f.348-349.

8 L. von Thalloczy - K.Jirecek - M.Sufflay, *Acta et Diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia*, I, nr.134, f.42, Vienne, 1913; A.Ducellier, *vep. e përm.*, f.136.

9 A.Ducellier, *vep. e përm.*, f.138-139; *Acta Albaniae*, I, nr.134.

10 Komnena ishte, pra, një mbesë e perandorit Aleksi III Engjëll: D.Nicol, *The Despotate of Epirus*, f.26; A.Ducellier, *La façade*, f.138.

11 D.Nicol, *vep. e përm.*, f.149-151.

12 M.Sufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszone im katholischen Damme*, në: "Illyrisch-Albanische Forschungen", I, München-Leipzig, 1916, f.211; *Acta Albaniae*, I, nr.164, f.51; A.D.Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Thessalonique, 1973, sidomos f.46-69; A.Ducellier, *La façade*, f.206 dhe *Aux frontières de la Romanité*, kap.XI, f.5-6. Pas vdekjes së Dhimitër

Komatjanos, selia e Ohrit u drejtua nga dy bullgarë, por më 1252 titullar i saj është Konstantin Kabasilla, mitropolit i dikurshëm i Durrësit; H.Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida, Abhandlungen der philologisch-historischen der königlich-sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, v.XX, 1903, f.12.

13 G.Akropolites, f.98; D.Nicol, *The Despotate*, f.151-152; A.Ducellier, *La façade*, f.168-169.

14 A.Ducellier, *La façade*, f.169; akti origjinal ka humbur dhe njihet vetëm nga përsëritjet e tij, L.von Thalloczy, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, në: "Illyrisch-Albanische Forschungen", f.147-151.

15 *Akropolites*, f.142; Jireček, *Geschichte*, I, f.137; G.Balascev, *Pismo ot imperatora Teodora II Laskar po sključvaneto mira s car Michaila Asena (1256 g.)*, Minalo, II/5-6, 1911; Nicol, *The Despotate*, f.158-159; A.Ducellier, *La façade*, f.169-170.

16 Theodori Ducae Lascaris Epistuale, éd. N.Festa, Firenze, 1898, app.I, f.280-281; Skoutariotes, éd.Sathas, f.256; Nicol, *vep. e përm.*, f.159-160; C.Asdracha, *La Région des Rhodopes*, f.172; A.Ducellier, *La façade*, f.170 (me referencat).

17 *Akropolites*, f.149-150, teksti i të cilit lejon të thuhet se territori shqiptar filonte pas Ohrit: Nicol, *The Despotate*, f.160-162; A.Ducellier, *La façade*, f.171.

18 *Akropolites*, f.151-152; mbi këtë ekspeditë dhe toponiminë, shih: Nicol, *The Despotate*, f.161-162; V.Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris, 1989, f.47.

19 K.Frashëri, *Trojet e shqiptarëve në shek.XV*, në: "Shqiptarët dhe trojet e tyre", f.199-210 dhe sidomos f.208-209; mbi gjendjen e sotme M.Roux, *Les Albanais en Yougoslavie. Minorité nationale, territoire et développement*, Paris, 1992, f.73 e harta 77.

20 *Akropolites*, f.153; Nicol, *The Despotate*, f.163; V.Kravari, *vep. e përm.*, f.47.

21 A.Ducellier, *vep. e përm.*, f.239 dhe 257-259, me referencat.

22 A.Ducellier, *La façade*, f.281-288; Id., *L'économie albanaise au moyen âge: une traite coloniale*, në: "Albanie", 11, Paris, 1981, f.28-31; *La côte albanaise au moyen âge: Exutoires locaux au ports de transit?*, në: "Etudes Balkaniques", Sofija, 1985/2, f.200-204, të dyja ribotohen në: "L'Albanie entre Byzance et Venise".

23 A.Ducellier - B.Imnaus - B.Doumerc - J. de Micelli, *Les chemins de l'Exil. Bouleversements de l'Est européen et migrations vers l'Ouest à la fin du moyen âge*, Paris, 1992, f.75-91.

24 K.Sathas, *Mesaionike biblioteke*, I, 1872, f.173; M.Apostolovic, *Teodora Metohita e diplomatskom putu u Srbiju, Letopis Matice srpske*, 1902, f.216.

25 Danilo, *Zivoti kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, éd.Dj.Danicic, Zagreb, 1866, f.107 dhe 111; V.Kravari, *La Macédoine*, f.49.

26 A.Ducellier, *La façade*, f.327-328; Nicol, *The Despotate*, II, f.49 dhe 67-68.

27 Mbi përhapjen e katolicizmit në Shqipërinë Veriore dhe Perëndimore, A.Ducellier, *Aux frontières de la Romanité et de l'Orthodoxie au moyen âge: le cas de l'Albanie*, në: "L'Albanie entre Byzance et Venise", kap.XI, sidomos f.6 e vijim.

28 Et quia dicti, tam Latini quam Albanenses, sub jugo importabili et durissima servitute illis diodose et abhominandi Sclavorum dominii sunt oppressi, populus scilicet angariatus, clerus dejectus et minoratus, episcopi et abbates sepius vinculati, nobiles exheredati, et in personis propriis captivati, ecclesie tam episcopales quam alie dis-

sipate et in suis iurib^{us} annullate, monasteria disperdita et descructa, ipsi omnes et ipsorum singuli in predictorum Sclavorum sanguine manus suas crederent consacrare, quando viderent aliquem principem de Francorum eis partibus aparere... (Pseudo-Brochard, Directorium ad Passagium Faciendum, *Historiens Arméniens des Croisades*, II, f.484-485).

29 Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, éd. M.Ch.Gomez-Geraud dhe St.Yerasimos, Paris, 1989, f.154.

30 Mbi Dukagjinët shih: I.Bozic, *O Dukazinima, Zbornik Radova Filozofskog Fakulteta*, VIII/1, Belgrade, 1964, f.385-424 (me përmbledhje në frëngjisht).

31 A.Ducellier e të tjerë, *Les Chemins de l'Exil*, f.118-119.

32 Kështu ndodh me një venecian, që ankohet më 1437 te Nikolla Altomanoviçi se që grabitur "per quemdam Slavum seu Albanensem", *Historijski Arhiv u Kotoru (HAK)*, Spisi Noterski, VI, f.219, 13 shtator 1437; mbi Hercegun Stefan Crnojevic, S.Cirkovic et I.Bozic, *Istorija Crne Gore*, II, Titograd, 1962, f.196 s.

33 Është rasti sidomos i "Albanenses antibarenses" për të cilët bëhet fjalë në Raguzë më 1435, *HAD*. Lettere e Commissioni di Levante, XI, f.243 e v, 19 maj 1435. Më 1430, Senati raguzan rekrutoi 13 herë me radhë mercenarë të ardhur nga kjo "konfederatë". *HAD*. Rogati, 158v, 168v, 169, 169v-170, 173-173v, 176, 181, 183, 190-190v, 193, 194v-195, 275v. A.Ducellier etj., *Les Chemins de l'Exil*, f.119-120. Raguza precizon duke iu përgjigjur Sandalit më 10 korrik 1430, se një e gjashta ose një e shtata e shqiptarëve të saj vinin nga zotërimet veneciane, pjesa tjetër vinin nga tokat e "Despotit", d.m.th. të Moresë.

34 *HAD*. Lettere e Commissioni di Levante, X, f.129v, 8 maj 1430, 138, 18 maj, 153, 10 qershor. A.Ducellier, *Les Chemins de l'Exil*, f.120.

35 *HAD*. Lettere e Commissioni, XI, f.243, 14 maj 1435, Consilium Maius, VI, f.79v, 7 shkurt 1441, Rogati, XX, f.210, 2 nëntor 1469 (mbi dëbimin e të "huajve"). Mbi Stefan Vukçiçin, shih: S.Cirkovic, *Herceg Stefan Vukcic Kosaca i njegovo doba*, Belgrade, 1964, sidomos f.57-58.

36 Për shembull, në shtator 1451, qyteti venecian i Kotorrit falënderon Hercegun Stefan që, falë ndërhyrjes së tij (me interes?) e shpëtoi nga një sulm i despotit serb të Rashës, shumë prej ushtarëve të të cilit ishin në fakt shqiptarë. S.Cirkovic, *Herceg Stefan*, f.125.

37 A.Ducellier, *La façade*, f.412-415.

38 A.Ducellier, *Les Chemins de l'Exil*, f.125-126.

39 *Po aty*, f.128 e vazhdim.